



KELÂM İLMİNDE İLÂHÎ ADALET

- Divine Justice in science Kalam-

Osman ORAL

Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kelâm A.B.D. Doktora Öğrencisi

Abstract: *Divine justice and standing up to him on date of Kalam "al-Adl and al-Adliyye" Mu'tazilite sect called. Overall Mu'tazila, sees a lot of theological issues, the window of divine justice and wisdom. Eş'ari and Mâtürîdî schools of this perspective is met. This article scholarship Islamic theology "divine justice" in the search for solutions to the problems with the concept will be examined.*

Keywords: *Justice, Adl, Divine Justice, Wisdom, Rights, Equality, Oppression*

Giriş

Evrendeki mizânı, ölçüyü, dengeyi Yüce Allah koymuştur. Allah'ın isimlerinden biri olan "el-Adl" adalet manasındadır. Dolayısıyla adalet dünyanın da esas kaide ve direklerindedir, onsuz dünyanın nizam ve intizamı düşünelemez.

Kelâm ilminde adalet daha çok "ilâhî adalet" şeklinde algılanmıştır. Kelâm tarihinde Kaderiyye ve Cebriyye adı verilen anlayışlar kendi düşünce sistemleri ve fikir yapılarına uygun kavrama anlam verdikleri görülmektedir.¹ İlahî adâlet meselesi üzerinde en çok duran ve bu sebepten "Ehlü'l-Adl ve el-Adliyye" olarak kendisini adlandıran ekol Mu'tezile'dir. Onların meselelere adâlet ve hikmet penceresinden bakış açısı Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmında karşılık bulmaktadır.² Bu

¹ Cebriye, Allah'ın kudreti ve hükmü altında bütün varlıklar eşittir, irade ve kudretleri yoktur, ilahi adalet bunu gerektirir, derken Kaderiyye ise yaratıcının adaleti gereği kulların fiillerinde hürriyet olup, kendi fiillerini kendisi yarattığından sorumluluk verilmiştir, der. Bkz. Bağdâdî, *Usuli'd-Din*, Matbaatu'd devle, İst,1928, s.100 vd., Murat Serdar, *Kelâm Tarihi*, Kayseri, 2012, s.24 vd.

² Mutezile'nin "başkasına fayda sağlamayan zararı olan her fiil hikmet ve adaletten yoksundur" görüşünü İmam Mâtürîdî, "zararlı olanların da bir faydası ve hikmeti vardır, acı ilaçları içmek, yaralara neşter vurmak gibi", diyerek cevaplar. Bkz. Bkz. Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, (Haz. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi), İsam, Ank, 2005, s.345-7, Mu'tezile'nin "Allah adaleti gereği aslah olanı kulları için yaratması vaciptir" fikrine karşı Mâtürîdî, "Allah üzerinde bir hak ve vecibe bulunmaz, muhaldir. Allah zaten hakim olup fiili hikmet ve adalet çerçevesi dışına çıkmaz, der. Bkz. *Tevhid*, s.191-3.

çalışmada önemine binaen Mu'tezile, Eş'arilik ve Mâtürîdîlik ekollerinin "ilahî adalet" anlayışları ile kelâmî problemlere çözüm arayışları incelenecektir.

1. TANIMI VE MAHİYETİ

Adâlet, **الْعَدَالَةُ** lügatte "eşit davranmak, denk tutmak, doğrultmak, düzeltmek, doğruluk, haksızlıktan uzak durmak, tam düzgünlük, istikâmet, insaf, hakkaniyet, zulmün zıddı, doğru hüküm verme"³ gibi manalara gelir. Adl, "isabet etmek, her şeyi yerli yerine koymak" anlamında adalet gibi masdar ve sıfattır. Bu manada hikmet ile adalet aynı manada kullanılır. Adalet, ifrat ve tefrit arasında orta bir yoldur. "İdl" ve "adil" kelimeleri, ölçü ve tartıda denk olan şey, istikâmet, yük dengi, kıymet, miyl, benzer, eş, ölçü, ceza, fariza, nafîle ve fidyeye anlamlarına gelir.⁴ Adâlet, doğruluğu zihinde kesinlikle yer etmiş, sabitleşmiş şey ve zulmün zıddıdır. İstikâmet, müsavat, aşırılığa kaçmadan orta yolu bulma, eş, benzer, misildir.⁵

Adl ise, "doğru olmak, doğru davranmak, adaletle hükmetmek, eşitlemek" vb. mânalara gelen bir masdardır. Ayrıca "doğruluk, hakkaniyet ve adalet" anlamlarıyla isim olarak kullanıldığı gibi "çok âdil" anlamında sıfat olarak da kullanılır.⁶ Adl kelimesi,⁷ Allah'ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biridir ve mübalağa ifade eden bir

³ Ebu'l-Fadl Cemalüddin M. Mükerrrem İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut,1956, XI, 430, Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ank, trs, s.10-11, Bkz. Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s.13-14, Ahmet Serinsu, *Dini Terimler Sözlüğü*, MEB, Din Öğretimi Gn.Md.lüğü yay, Ank, 2010, s.4.

⁴ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, XI, 430.

⁵ Bkz. Hüseyin Ece, *İslâm'ın Temel Kavramları*, Beyan Yay, İst, 2000, s.28, Bkz. Ebu Nasr İsmail el-Cevheri, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve sıhau'l-Arabiyye*, Beyrut, trs, V, 78.

⁶ Bekir Topaloğlu, "Adl", DİA, İstanbul, 1988, I, 387.

⁷ Adl, Kur'an'da 11 sûrede, 24 âyette 28 defa geçer. Bunlar da fiil-i mazî, fiil-i muzarî ve mastar olarak kullanılmıştır. Emir ifade eden başka fiillerle kullanıldığında, adl mastarının (bi) harf-i cerialle (biladl) şeklindedir. Bkz. Hüseyin b. Muhammed ed-Demegani, *Kamus'l-Kur'ân ve İlahu'l- Vücuha ve'n-Nezâir fi'l- Kur'âni'l- Kerim*, (thk. Abdulaziz Seyyid), Beyrut 1977, s. 317-318, Bkz. Abdurrahman Elmalı, "Kur'an-ı Kerim'de Adâlet Kavramı", HÜİFD, sayı:3, Şanlıurfa,1997, s. 283, Adaletin bazı anlamları şunlardır: Denklik anlamında, Bkz. En'am, 6/1, 150, Düzeltmek, ölçülü bir biçim vermek anlamında, Bkz. İnfitar 82/6-7, Benzerlik anlamında, Bkz. Maide, 5/95. Doğruluk anlamında, Bkz. En'am, 6/115. Adalet, hakka, gerçeğe, doğruya ve sünnete uygunluktur. Bkz. Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud, *Te'vilâtü Ehli Sünne, Tefsiru'l-Mâtürîdî*, (Tahk. Dr. Mecdi Basellum), Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 2005, IV, 227. Kısacası âyetlere göre samimi olarak iman etmiş bir kul, hakkı ve hukuku gözeterek herhangi bir konuda hüküm vereceği zaman adil ve tarafsız olmalı, yakınları aleyhine dahi olsa adaletten sapmayıp şahitliğini de gizlememelidir. Ölçüde, tartıda hesap ve kitapta dosdoğru yani adaletli olur. İnsanları aldatmaz aralarında ayırım yapmaz. Anlaşma

sıfat olup, “*çok âdil, asla zulmetmeyen, hakkaniyetle hükmeden, haktan başkasını söylemeyen ve yapmayan, her zaman her şeye karşı adaletli davranan, hâkimü'l adl olup her şeyi hakkıyla gören, işiten, her şeyin içini-dışını, önünü- sonunu bilen ve her şeye hakkıyla gücü yeten*”⁸ manalarına gelir. “Adl” Allah’ın diğeri isim ve sıfatıyla da alakalı olup Allah’ın el-Hak, el-Muksit, el-Hakim, er-Rezzak, er-Rahman ve er-Rahim isimleriyle de irtibatlıdır.⁹ Dolayısıyla adaletin tecellileri kainatta görülüp idrak edilmesi de mümkün olabilmektedir.

Istilahta adalet, *ifrât ve tefrit arasında orta yolu tutmak, dînen haram kılınan şeylerden sakınıp hak yol üzere dosdoğru olmak, büyük günâhları işlemekten ve küçük günâhlarda ısrar etmekten kaçınmak, hak sahibine hakkını tam vermek, hakkını tam almak, cezâ ve ödülde eşit davranmak, zulmü terk etmek, verilen ile hak edilen arasındaki dengeyi sağlamak*¹⁰ anlamındadır.

İlahî fiillerin adalet ve hikmet üzere oluşu İslâm kelâmcılarının genel kanaatidir. Dolayısıyla kişinin de fiillerini, yani insan-eşya ilişkileri, insanların birbirleriyle olan münasebetleri ve insanın devletle olan alâkasını, Allah’ın indirdiği hükümlere göre düzenlenmesi de adalettir.¹¹ Allah bütün mahlukatı üzerinde

bulunan düşman topluluklara karşı bile adaletli olur gerçeği saptırılmaz. Yetimin, öksüzün malını gözetir, adaletlidir. Ne kendi heva ve istekleri ne de yakınlarının heva ve isteklerine göre hareket etmez. Olay ve durumlara menfaat açısından değil doğruluk ve adalet açısından yaklaşır. Karar vermeden önce dikkatli bir biçimde inceleme yapar. Allah’ın adil olanları ve adaletle davrananları sevdiğini bilir. Bu yüzden de hakkaniyetli ve adaletli olur. Ayetlerde adaletin, denklik, düzeltmek, ölçülü bir biçim vermek, benzerlik, doğruluk, adalet, hakka, gerçeğe, doğruya ve sünnete uygunluk anlamlarında olduklarını görüyoruz.

⁸ Ali Osman Tatlısu, *Esmâü'l Hüsnâ Şerhi*, İst, 1987, s.89, Bkz. Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s.13-15.

⁹ Bunlar, varlığı hiç değişmeden duran, gerçek olan anlamındaki el-Hakk, bütün işlerini birbirine denk yapan, zalimden mazlumun hakkını alan, adâlet ve merhamet sahibi anlamındaki el-Muksit,⁹ hükmeden, hakiki hakim, hükmünde hakkı yerine getiren anlamındaki el-Hakem, hikmet sahibi, buyrukları ve bütün işleri hikmetli anlamındaki el-Hakim, Yarattığı bütün canlılara hiçbir ayırım yapmadan rızıklarını ve faydalanacakları şeyleri veren anlamındaki er-Rezzak, Hayır ve rahmet isteyen, sevdiğini ve sevmediğini ayırt etmeyerek yarattıklarının hepsini nimetlendiren anlamındaki er-Rahman, merhamet edici, verdiği nimetleri iyi kullananları daha büyük ve ebedi nimetler vermek sûretiyle mükâfatlandırıcı anlamındaki er-Rahim gibi yüce isim ve sıfatlardır. Bkz. Gâzali, *el-Makasadul Esmâ Şerhu Esmâillahi'ı Hüsnâ*, (trc.Yaman Arıkan), İst,1989, s.190-200.

¹⁰ Firuzâbâdî, *el-Kamusu'l-Muhît*, IV, 13.

¹¹ Anıl Çeçen, *Adalet kavramı*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993, s. 25-27.

hükümler olup her şeyi hikmet ve adalet üzere yaratmıştır. Bundan dolayıdır ki “adalet mülkün temelidir”¹² denmiştir.

İtikadî fırkalar adaleti, Allah’ın adaleti şeklinde ele alırken ilahî fiillerin hikmet ve adalet üzere oluşu, insanın fiillerini meydana getirip getirmemesi, fiillerinde hür olup olmaması, en iyi, en güzel ve en çirkini aklıyla bulup bulamayacağı konularında incelerler. Mu’tezile ve Şi’a, Allah’ın adaleti ve adaletli olan şeyi vermesi mecburidir, derken, Eş’ariler ve Matürîdiler Allah’a mecburiyet yüklemekten kaçınırlar. Şimdi de Mu’tezile, Eş’ari ve Matürîdî ekollerinin ilahî adalet anlayışlarına sırasıyla göz atalım.

2. MU’TEZİLE’DE İLAHİ ADALET

Kelâm tarihinde kendisini “Ehlü’l-Adl ve el-Adliyye” olarak adlandırılan mezhep Mutezile’dir. Mu’tezile’nin beş esasından (Usul-u Hamse) biri adl’dir,¹³ Bu prensip doğrultusunda hüsn-kubh, salah-aslah ve insan fiilleri konusunda teoriler geliştirdiklerini görüyoruz. Onların görüşlerine göre kötü fiilleri Allah yaratmaz, kul yaratır,¹⁴ yaratıcı aslah olanı yaratması vaciptir, insanın iradesi ve kudreti olduğu için sorumludur.¹⁵ Mu’tezile’ye göre adaleti gereği Allah bir kimseye ayrıca lütûf, rahmet gibi fazladan artı şeyler vermez. Kafire ne vermiş ise mümine de onu vermiştir. Mümine fazladan vereceği şey adalet anlayışını yok eder, zaten Allah kullar için aslah olan şeyi yapmak durumundadır, üzerine vaciptir.¹⁶

¹² “Adalet mülkün temelidir” (Hz. Ömer’e atfedilen söz) yani “Adalet, hakimiyetin, hükmetmenin, iktidarın yani devletin temelidir” denmiştir. Adalet olmayan yerde devletin varlığından söz edilemez. Herkese lazım olan en önemli ve en gerekli şey, her şeyden önce ve mutlaka adalettir. Onun için doğru dürüst devlet olamamanın temeli adaletsizliktir. Devlet olmanın temeli adalettir ya da adalet, devletin temelidir. Bkz. Abdullah Bağdemir, “Adalet Mülkün Temelidir Özdeyişi Üzerine”, Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları Dergisi, s. 283-296.

¹³ Mu’tezile’nin beş esası şunlardır. 1-Tevhid, 2-Adl, 3-Va’d ve vaid, 4-el-Menziletü beynel menziletayn, 5- Emri bi’l maruf nehy-i anil münker. Mutezile inancındaki adalet esasına göre kişi kendi fiillerini kendisi yaratır. Bunu da Allah’ın kişiye bahsettiği bir yaratma kudretiyle gerçekleştirir. Fiillerin yaratılmasında Allah’ın bir müdahalesi olmadığına inanırlar. Kadı Abdülcebbar, *Şerhu Usuli’l-Hamse*, (thk. Abdülkerim Osman), Kahire, 1988, s.350, 358, Bkz. Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s.14, 325-6, 331, Bkz. Osman Oral, *İslâm Mezhepleri Tarihi ve Terimleri*, Kayseri, 1998, s.23, 241.

¹⁴ Nesefî Mu’tezile’nin “kulların fiillerinden şer olanları Allah yaratmaz” ifadesini “Allah’ın sefih olmayıp hakim olduğu kesin olunca kötüyü yaratmanın da kötü değil aksine hikmet olduğu kesinlik kazanır” diyerek reddeder. Nesefî, *Temhid*, s.101.

¹⁵ Bkz. Kadı Abdülcebbar, *Şerhu Usuli’l-Hamse*, s. 357, 358.

¹⁶ Kul için enfa’=en faydalı olan ahkem, yani hikmete ve tedbire en uygun olandır ve Mu’tezile’ye göre Allah’ın kulları için en aslah, en ahkem olanı yaratması üzerine

Kadı Abdulcebbâr (v.415/1025), failin, başka birine fayda sağlamak veya zarar vermek sureti ile yaptığı her iyi fiile adaletli fiil, bu fiili yapana da adaletli fail denir,¹⁷ der. Görülüyor ki ona göre maslahat ve yarar olursa adalet olabilmektedir. Yine Kadı Abdulcebbâr'a göre, doğrudan iyi veya sonuçta fayda sağlayan zarar başkasına yapıldığı zaman iyilik bakımından aynıdır. Çünkü her ikisinde de fayda mevcuttur. Zarar, onu aşan bir fayda içeriği veya ondan daha çok zararı ortadan kaldırdığı zaman iyi diye nitelenebilir. İşte bu niteliklere sahip olmasından dolayı, Mu'tezile, Allah'ın bütün fiillerinin âdil olduğu kanaatine varmıştır. Zira bu kanaate göre, Allah'ın başkası için yaptığı her şey, zarar bile olsa, sonuç itibarıyla o kişinin faydasıdır.¹⁸ Mu'tezilî görüşe göre adaletli bir fiil olarak nitelenebilmesi için, failin, fiilini başkasının yararını amaçlayarak yapması gerekir. Çünkü ilahî fiiller aslah olmak zorundadır.¹⁹ Mu'tezile'nin düşünce sistemine göre, adaletin kaynağı insandır. Çünkü insan akıyla en mükemmeli, en doğruyu, yanlış bulabilir. Bir kimsenin kendi yararı için veya kendisine dokunacak bir zararı engellemek için istediği fiil adaletli olmakla nitelenemez. Ne zaman ki fiil, bir başkasının faydasına olur veya ona zarar verse bile, sonuçta o kimse için iyi olur, işte o zaman bu kimse için, adaletli davrandı denilir.²⁰

Mu'tezileye göre ilahî olan adalet, kötü olanı irâde etmek ve yapmak ya bilgisizlikten ya da ihtiyaçtan kaynaklanır. Kötü olanın kötülüğünü bilen, ona muhtaç olmayan ve muhtaç olmadığını da bilen, asla onu irade etmez ve yapmaz. Allah bilinmesi mümkün olan her şeyi bildiğine, hiçbir şekilde hiçbir şeye muhtaç

vaciptir. Hâkim ancak hikmeti işler. Amaçsız fiil ahmaklıktır, abestir yani boştur. Hâkim Allah bir fiili, ya kendine yarar sağlamak için, ya da başkasının menfaati için yapar. Allah kendine yarar sağlamaktan uzak olduğundan yaptığı fiil başkasının menfaati içindir. O'nun fiilleri salah ve aslahtan boş değildir. Hasen, lutûf, sevap ve hikmet kelimeleri mana itibarıyla aslahla benzerlik arzetsede de farklı tarafları vardır. Mu'tezile'ye göre bir fiil salah olduğu hâlde hasen, lutûf ve hikmetle nitelenmeyebilir. Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, s.357,358, Bkz. Kadı Abdulcebbâr, *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, Neşr. İbrahim Medkur-Taha Hüseyin, Kahire, 1382/1962, VI, 48 vd., Bkz. Şehristani, *el-Milel*, I, 56.

¹⁷ Kadı Abdulcebbâr, *Şerh*, 301, *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, Mısır, 1382/1962, VI, 48.

¹⁸ Kâdî Abdulcebbâr *el-Muğni*, VI, 50-51.

¹⁹ Mu'tezilî düşünceye göre fiilin gerçek vasıfları, yararlılık, lezzet, sevinç verici olma, salah, ve aslah'tır. Fiil şu iki nitelikten birini alır. a) Yarar sağlamak. b) Güzel ve doğru olmak. Âdil Allah mükellef insana vacibin dışında bir teklifte bulunmaz. Çünkü o tedbir sahibidir. "Allah yalanı yaratmış olsaydı, kullarına bir teklifte bulunmazdı. Bu onun tedbirinde fesad olur." Bkz. Kadı Abdulcebbâr, *el-Muğni*, XIV, 16, 43.

²⁰ Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muğni*, VI, 48.

olmadığına ve muhtaç olmadığını da bildiğine göre kötü olanı aslâ irâde etmez ve yapmaz.²¹

Bu bağlamda Mu'tezile'nin Allah'ın âdil olduğu, bu yüzden O'ndan çirkin bir işin sâdir olmayacağı görüşünden yola çıkarak ilâhî irade ve kudreti ikinci plana attıklarını da görmekteyiz. Allah'ın fiilleri hakkında güzel ve hikmetli olanı yaratmasının O'na vacip olduğunu ifade ederek O'nun fiillerini sınırlayan Mu'tezile'nin böyle düşünmesindeki asıl amaç, aslında ilâhî adâlet anlayışlarına zarar vermemek ve Allah'ı kötülüklerden muaf tutmaktır. Mu'tezile'nin ilâhî adâlet tezi, insanın kötü fiillerinin sorumluluğunu Allah'tan insana aktarmak niyeti ile ortaya atılmıştı. Fakat bu kısa sürede insanın her yaptığını kendi gücü ve sorumluluğu ile yaptığını, kısaca insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu şeklindeki din dışı görüşe yol açtı.²² Böyle anlaşıldığında da Mu'tezilî görüşün, Allah'ın mutlak hükümlerini ve mutlak gücünü önemli ölçüde zedelemesi kaçınılmaz olmuştur.²³

Mu'tezile, insanın âhirette sevap ve cezaya hak kazanacağı iyi ve kötü fiillerini yaratmaya güç yetirdiği ve yarattığı konusunda ittifak halindedir. Onlar, Allah'ın insanların itaatsizlik fiillerini irade etmediğini iddia ettikleri için, iyi ve

²¹ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, I, 181.

²² Mâtürîdîye kelâm mezhebinin İmam Mâtürîdî' den sonraki en önde gelen âlimlerinden biri olan Neseffî'ye göre Allah'ın dışında bir varlıkta yaratma gücü kabul edildiği takdirde, Allah'ın birliğini ispat etmek mümkün olmayacaktır. Allah tek yaratıcı olduğuna göre Allah'tan başka bir varlıkta yaratıcı özelliğin olması imkânsızdır. Neseffî'ye göre Mu'tezile'nin Allah'tan başka varlıklar için yaratma gücünün varlığını kabul etmesi "insanların bizatihi yaratmadıkları fiiller için Allah'ın ceza vermemesi gerektiği ve Allah'ın cezalandırmada adil olması, zalim olmaması" kabulüne dayalıdır. Neseffî burada eleştirinin dozunu artırarak şöyle der: Mu'tezile bu adalet prensibiyle tevhidi iptal etmiştir. Ayrıca Mu'tezile kelâm'ın Allah'ın zatıyla kâim bir mana ve sıfat olduğunu inkâr ettikleri ve tevhid'i gerçekleştirmek için Allahın sıfatı değildir dediklerinden dolayı Allah'ın emirlerini ve nehiyelerini iptal etmiş ve bu şekilde haram ve helali de iptal etmişlerdir. Neseffî'ye göre bu durumda fiil de taat ve ma'siyetten çıkmış olur. Dolayısıyla masiyet olmayan bir fiili cezalandırmak da zulüm olur. Böylece Neseffî'ye göre Mu'tezile'nin tevhid prensibi adalet prensibini iptal etmiştir. Başka bir ifadeyle Mu'tezile, tevhid prensipleriyle adaleti, adalet prensipleriyle tevhidi geçersiz kılmıştır. Bkz. Ebu'l-Muin en-Neseffî, *Tebziratu'l-Edille*, Tahk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara, 2003, II, 212, Bkz. M. Sait Yazıcıoğlu, *Matürîdî ve Neseffî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ank, 1988, s. 37-38, Bkz. Hamdi Gündoğar, "Ebu'l-Muin en-Neseffî'nin İnsan Fiilleri Probleminde Mu'tezile'ye Yöneltilmiş Bazı Eleştiriler", *Kelâm Araştırmaları*, 9:1 (2011), SS.199.

²³ Toshihiko İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, (Çev. Selahattin Ayvaz), Pınar Yay., İst. 1984, s. 247.

kötü insan fiillerini Allah'ın irade ettiğini inkâr etmek zorunda kalmışlardır.²⁴ Fiillerin kulların gücüyle yaratıldığını söyleyen Mu'tezile'ye göre, şayet fiiller, kulların yaratması olmadan gerçekleşseydi kulların bunlarla yükümlü tutulması ve şer'i bakımdan bunlar nedeniyle cezalandırılması doğru olmazdı, ayrıca insanların bunlardan dolayı dünyada övgü ve yergiyi, âhirette ise sevap ve cezayı hak etmesi ortadan kalkardı.²⁵ İnsan yükümlülüğünün kabul ve izah edilmesini Allah'ın âdil olduğu esasına bağlayan Mu'tezile, böylece insanların hayır ve şerden birini hür iradesiyle seçme ve yapma yeteneğinde olduğunu savunurken iki türlü şerri birbirinden ayırmayı ihmâl etmemiştir. Bunlardan biri, fık ya da fesat manasında olan ve daha çok kabih terimiyle ifade edilen ahlâkî şer, diğeri hastalık, sakatlık, kıtlık gibi zarar ve musibetlerden oluşan tabii ya da metafizik şerdir. İrade hürriyeti sadece ahlâkî şer için söz konusudur. Tabii şerdeyse insanın irade ve gücünün etkisi düşünülemez, bunlar sadece Allah'ın takdirine bağlıdır.²⁶

Sonuçta Mu'tezile'nin, hayır-şer, irade, insanın fiilleri konularında ilâhî adâlet prensiplerinin gereğine uygun teoriler geliştirmeye özen gösterdiklerini görmekteyiz.²⁷ Kanaatimizce Mu'tezile, adalet prensibine dayanarak "kul yaptığı

²⁴ Lutpi İbrahim, "ez-Zemahşeri ve el-Beydâvi'ye Göre İlahî Adâlet Kavramı", (Çev.E.Yüksel-Ö. Aydın), İÜİFD, sayı: 3, İst. 2001, s. 205.

²⁵ Abdullatif el-Harputî, *Tenkihu'l Kelâm Fi Akâid-i Ehli'l İslâm*, (Çev. İbrahim Özdemir-Fikret Karaman), TDV Elazığ Şubesi Yay., Elazığ 2000, s. 198, Rousseau da kötülüğün hikmetini şöyle dile getirir: "...Tanrı, insanları kötülük yapmaktan men etmiyor diye şikâyet etmek, insan tabiatına bahşetmiş olduğu harikkulâdeliğe, ahlâkiyet kabiliyetine ve fazilete karşı şikâyet etmek olur. En büyük mazhariyet, kendi kendinden memnun olmaktır ve biz, kendimizden memnun olmağa lâyık olmak içindir ki, hür yaratılmış ve ihtiraslarımıza karşı vicdanımızla set çekebilecek kabiliyetle silâhlanmışız. Kudreti ilahîye bize lütufkâr olarak bundan başka ne yapabiliriz? Kötülük yapmak kudretine sahip olmasaydık, iyilik yaptığımız zaman mükâfatlandırılmağa hak kazanabilir miydik? Ve Tanrı tabiatımıza, böyle aykırı ve mütenakız bir mahiyet verebilir miydi? İnsanı kötülük yapmaktan men etmek için hayvan mı yapmak gerekti? Hâşâ Tanrım, hâşâ!..." Jean J. Rousseau, *Emil, Yahut Terbiyeye Dair*, (çev., Hilmi Ziya Ülken, Ali Rıza Ülgener, Salâhattin Güzey), A.Sait Matb, İst, 1945, s. 307.

²⁶ Mustafa Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, Dem Yay., İst. 2006, s. 100.

²⁷ Mesela, Mu'tezile'ye göre, gerek elem ve hastalık cinsinden olan acılar ve gerekse diğere musibetler mihnedir yani belâ ile imtihandır ve bunların karşılıklarını Allah Teâlâ'nın vermesi gerekir. Çünkü bunlar hak edilmiş şeylerdir. Yine ilahi adalet gereği Allah kula en uygun olanı lutfetmesi (aslah) vermesi vaciptir. Ecel konusu da Allah'ın adaleti konusu kapsamına giren meselelerden birisidir. Ahirette kemal mertebesinde ilahi adalet gerçekleşir. Allah adildir kullarına dünyada ahirette asla zulmetmez. Murtazâ Mutahhari, *Adl-ı İlahî*, (çev.Hüseyin Hâtemî), İşaret Yay, İst, 1988, s. 40-48, Bkz. Zamehşeri, *el-Keşşâfu an Hakâiki Gavâmid-i't-tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Tevîl*, I-IV, Daru'l Kutubi'l İlmiye, Beyrut 1995, III, 120 vd.

işlerinde irade sahibi değildir” diyen Cebriye’ye cevap vermiştir. Çünkü onlara göre kulu iradesiz olarak yaptığı işlerden dolayı cezalandırmak zulüm olmaktadır. Yine Mu’tezile adalet anlayışına uygun olarak yaratıcının rububiyetine hanel gelmemesi ve uluhiyeti tenzih düşüncesiyle “kötülüğü yaratan kötü olur” teorisyle kötülükleri adaleti gereği Tanrı yaratmaz, kulun kendisinin yarattığını söyleyerek kelâm tarihinde bir çok problemlere de kapı araladıkları görülmektedir.

3. EŞ’ARİLİKTE İLAHÎ ADALET

Mu’tezilî fikirlere en sert karşılık veren ekol Eşariliktir. Eş’ari (v.324/936)’ye göre, insan aklıyla değil de Allah’ın emrettiklerini yapmak sûretiyle adaleti tesis edebilir. Allah’ın iradesi tecellisinden başka bir şey değildir. Adil olanı ve gayrı adil olanı yalnızca O bildiğinden, insana başka türlü gözükse de O’nun emrettiği şey âdildir ve O’nun yasakladığı şey zulümdür.²⁸ İlahî fiiller ile mahlukâtın fiillerini ayıran Eş’ari, ilahî fiilde asla zulüm olmayacağını, mahlukâtın fiillerinde zulüm olabileceğini belirterek şöyle söyler: “Allah kullarına zulmetmek istemez” ile “Allah âlemlere zulmetmek istemez” âyetleri²⁹ hakkında soranlara şöyle denilir. Bunun anlamı, Yüce Allah’ın onlara zulmetmek istemeyişidir. Çünkü O, “Allah onlara zulmetmek istemez” diyor, “bazılarının bazılarına zulmetmesini istemez” demiyor. Her ne kadar onların birbirlerine zulmetmelerini istemişse de, kendisi onlara zulmetmeyi istememiştir. Yani her ne kadar birbirlerine zulmetmelerini istemişse de, kendisi onlara zulmetmeyi dilememiştir³⁰ der. Dolayısıyla Eş’ari’ye göre zulüm içeren fiilleri de Allah yaratır, kul iradesiyle de bu fiilleri kesbeder. Bu bağlamda Eşarilikte ilahî fiiller ve adalet çerçevesinde kesb nazariyesinin önem kazandığı görülür.³¹

Eş’ari kelâmcısı Bakillani (v.403/1013) de “eğer Allah’ın bu dünyadakine kıyasla zulmü yaratmakla zalim olması gerekiyorsa, başkası için iradeyi yaratmakla mürid, ziraatı bozmakla ve hayız kanı akıtmakla ifsad eden ve eziyet veren olması icab eder. Çünkü insanlardan eziyet ve fesatlık yapanın ifsat ve eziyet eden olması gerekir.”³² diyerek ilahî fiilleri mahlukâtın fiilleriyle kıyaslamanın yanlışlığına işaret eder. Mu’tezile’nin zayıf noktası olan ilahî âlemi dünyevî âlemlerle anlama ilkesini ele alarak, ilahî âlemlerle dünyevî âlemlerin anlaşılamayacağını ortaya koymaya çalışan Bakillani, daha sonra yine insanın halleriyle ilgili hareket, hayat, ilim, sıhhat, ölüm, renk gibi durumlardan söz ederek Allah’ın insanın bu sıfatlarıyla nitelenemeyeceğini ileri sürerek, bunlar Allah’ın insan için yarattığı hallerdir. Allah’ın bu tür insanî

²⁸ Bkz. Eş’ari, *el-Luma Fi’r-Reddi Ala Ehli’z-Zeyğ ve’l-Bida*, Beyrut, trs. s.44 vd.

²⁹ Bkz. Mü’min, 40/31, Al-i imran, 3/108.

³⁰ Eş’ari, *el-İbane an Usuli’d-Diyane*, (çev. M.Kubat), İşrak Yay, İst, 2008, s.144-5.

³¹ Bkz. Eş’ari, *el-İbane*, s.14.

³² Bakillani, *Temhid’ül Evail ve Telhisu’d-Delail*, s. 308–309.

vasıflarla nitelenmesi düşünülemez, der. Bakıllani (v.403/1013)'nin “adâlet ve zulüm” meselesine ayırdığı sayfalarda Allah'ın fiillerinde âdil olduğunun ve asla zalim olmayacağına savunulduğunu ve insanın başına gelen her şeyin ilahî bir hikmete mebni olduğunun izahını görüyoruz.³³

Eşarilerin çoğunluğuna göre, Allah bütün fiilleri ve hükümleri maksatlarla ve kulların maslahatları ile illetlendirilemez. Onlara göre Allah, herhangi bir illetten ve maksattan dolayı hareket ederse, bu O'nun eksikliğine delalet eder. Çünkü fiili, bir maksat ve hikmete binaen yapmanın anlamı, o maksatla eksikliği tamamlamaktır. Böyle bir durumda fâil, gözettiği o maksatla tamamlanmış olur. Başkası ile tamamlanan ise, zatı bakımından eksiktir. Oysa Allah bu eksiklerden uzaktır. Eşariler, Allah'ın bütün fiillerini hikmetle ilintilendirmekten kaçınmışlardır. Çünkü Eşariler'e göre, ilahî hikmet de, ilahî irade ve kudret gibi her koşul ve belirlemenin üzerindedir ve mutlakır.³⁴

Gazzali (v. 505/1111), Allah'ın zât ve sıfatlarından başka her ne varsa, en âdil, en tam, en olgun ve en güzel şekilde adâletinin tecellisidir ve O'nun yaratmasıyla sonradan olmuştur, der. Allah'ın işlerinde hikmet, hükümlerinde adâlet sahibi olduğunu vurgular. İlahi adaleti de şu şekilde açıklar: “O'nun adâleti kullarının adâleti ile ölçülmez. Çünkü kulun, başkasının malını kullanmakta zulmetmesi mümkündür. Fakat Allah hakkında böyle bir şey düşünülemez. Çünkü O'ndan başkası mülk sahibi değildir ki başkasının mülkünde tasarrufu düşünülebilir.”³⁵ Gazzali, her yıldızın yaratılmasında, şeklinde, renginde, bulunduğu yere konmasında Allah'ın binbir hikmeti olduğu gibi gibi bedenindeki azalarını da buna kıyaslanması ister. Onun her parçasında ve her uzvun o yere konmasında binbir hikmetler olduğudur,³⁶ diyerek aklın bu hikmetleri kavramak için verildiğini de söyler. Bu görüşleriyle “hikmet ve adelet” konularında Gazzali'nin Eş'ari çizgisinden daha çok Mâtürîdî çizgisinde görüş beyan ettiğini görüyoruz. Çünkü Eş'ariler, Allah'ın fiillerinde gaye aranmayacağını ilahî fiillerin adalet üzere olduğunu savunurlar. Keza onlara göre, ibret için yapmasa bile veya karşılıklarını vermese dahi Allah'ın acı çektirmesi zulüm değil adalettir. Buradan, Eşarilerin adâleti, Allah'ın fiillerinin ölçütü olarak değil, Allah'ın fiillerini, adaletin ölçütü olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Eşariliğin adalet ve hikmet görüşü bir anlamda Mutezililiğe bir reaksiyonu temsil ettiğini söylemek mümkündür. Eş'ariler vurguyu, Mu'teziledeki insan iradesi ve nedensellikten, Allah'ın mutlak kudreti yönüne çevirmişlerdir.

³³ Gölcük, *Bakıllani ve İnsan Fiilleri*, s. 283.

³⁴ Bkz. Taftazanî, *Şerhu'l Makasid*, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut, 1989, IV, s. 301.

³⁵ Gazzali, *İhyâ'u Ulûmi'd-din*, (Çev. Ahmet Serdaroğlu), İstanbul, trs. I, 80.

³⁶ Gazzali, *İhya*, IV, 796.

Eşariler’de, iyiden de kötüden de Allah’ın sorumlu olduğu düşüncesi hakimdir. Bununla birlikte Allah’ın insanı ahlâk ölçüleriyle yargıya tabii tutmayacağı, Allah’ın hikmetinin tam olarak bilinemeyeceğini savunduklarını da görmekteyiz.

4. MÂTÜRÎDİLİKDE İLÂHÎ ADALET

Mâtürîdî (v.333/944)’ye göre adalet, hakka, gerçeğe, doğruya ve sünnete uygundur.³⁷ O’na göre Allah ezelden beri hakimdir, âlim ve ganidir, fiilin de hikmet ve adaletten uzak kalması muhtemel değildir.³⁸ Bu bağlamda Mâtürîdîlikde ilahî fiillerin hikmet ve ilahî adalet üzere olduğuna bina ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü “Allah hâlik, rahman ve rahimdir” denilmesinde her bir sıfatla doğrudan doğruya onun zâtı isimlendirilir. Hangisi olursa olsun fiili sıfatlar da böyledir, Allah’ın zâtı nitelendirilir. Bu, bir sözün taşıdığı özelliklere bağlı olarak “hikmetli söz, doğru söz veya yalan söz” denilmesine benzer ki aslında söz sahibinin sıfatı olur. Bunun gibi Allah’a da fiil sıfatları nisbet edilir.³⁹ Allah rızık verenlerin en hayırlısı, hakimlerin hakimidir. Çünkü O ancak adaletle hükmeder, hikmetle yaratır.⁴⁰ Mâtürîdî’ye göre Allah’ın yaratması tesadüfü değildir ve bu yaratıştaki herşey kanun, adalet, tenasüp ve ölçüye göredir. Mâtürîdî, Allah’ı hakıyla bilen, O’nun her şeyden müstağni oluşunu, hükümlerliğini, sonra da kudretini, yaratmanın da emretmenin de O’na âit oluşu çerçevesindeki hakimiyetini takdir eden kimse fiilin hikmet ve adalet dairesi dışına çıkarmayacağını pekâla kabul eder,⁴¹ der. Allah’ın zâtî itibarıyla hakim, ganî, adil ve alim olduğunu açıklar.⁴² O’na göre hâkim, ilim ve hikmet sahibi Allah’tan abes, sefeh işler asla meydana gelmez. O, “hakim olan bir tanrıdan hikmete aykırı fiilin gelebileceğini nasıl iddia ediyorsunuz?” sorusuna ilâhî fiillerin hikmet üzere meydana geldiği hakkında şöyle cevap verir: “Bu bizatihi hakim olan bir tanrıdan gelmez, fakat bilgisi yeterli olmayan sözde tanrıdan gelir. Allah, insan aklının hikmetini anlayamayacağı bir fiil işleyebilir, aksi takdirde Allah hikmetsizlikten uzaktır.”⁴³ Mâtürîdî (v.333/944)’ye göre hikmetin iki şeklinden birincisi adl, ikincisi de fazldır. Adl, her şeyi yerli yerine

³⁷ Bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli Sünne*, IV, 227.

³⁸ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.66 -7, Bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s Sünne*, IX, 187.

³⁹ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.67.

⁴⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s Sünne*, X, 17.

⁴¹ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.276.

⁴² Allah’ın isim ve sıfatları ezeli olduğu görüşü Mâtürîdîlerde hep aynıdır. Meselâ Ebu’l-Berekat en-Nesefî “Alemin yaratıcısı hakimdir. Çünkü hikmet, eğer ezelden ebeden kadar bütün tümelleri ve tikelleri bilmek ve işlerini sağlam yapmaktan ibaret ise Yüce Allah o sıfatla ezelde nitelenmiştir” diyerek isim ve sıfatları delillendirir. Dolayısıyla adl ve hakim ismi ve sıfatı da ezeli olmaktadır. Bkz. Ebu’l-Berekat en-Nesefî, *el-Umde*, (Çev.Temel Yeşilyurt, İslam İnançının Ana Umdeleri), Kubbealtı Yay, Malatya, 2000, s.44.

⁴³ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.51.

koymaktır. Bunun da derecelerinin olduğunu, bir kısmının işlenmesi ihsan ve lütüfkârlık, bir kısmı da adl ve hikmet diye nitelendirir.⁴⁴ O'na göre adaletin manası her şeyi yerli yerine koymaktır, fillerde hakim olan zât, zulüm ve cehâlet ile nitelenmez.⁴⁵ Allah doğruluk ile adaleti insan aklına güzel ve değerli, zulüm, haksızlık ve yalanı ise çirkin, sıradan ve değersiz olarak göstermiştir. Bu niteliklerin nasıllığını tespit etmede akıl ilahî emir ve yasağı, bunun doğal bir sonucu olarak da mükâfat ve cezayı zorunlu kılar. O'na göre adalet gibi ilkelerin tam manasıyla anlaşılıp nasıl pratiğe dönüştürüleceği noktasında adalet ve hikmet gereği peygamberlere dolayısıyla da kitaplara ihtiyaç bulunmaktadır.⁴⁶

Allah, kullarına karşı lütüfkârdır, âdildir, kulun hak ettiği sevabı lütfüyle kat kat fazlasıyla verir. Kulunu, adâletinin icâbı olarak işlediği gûnahtan dolayı cezâlandırılır. Kezâ kendisinden bir lütuf olarak bağışlar da. Mâtürîdî'ye göre insan fakirlikle, musibetlerle, nefislere gelen belâlarla imtihan olur.⁴⁷ İmtihanın hikmeti de insanı acziyetini hissettirip yaratıcıya dolayısıyla şükretmeye yönlendirmektir.⁴⁸ Allah dilediğini kendisinin bir lütfü olarak hidâyete ulaştırır. Dilediğini de adâletinin gereği olarak sapıklığa düşürür. Allah'ın sapıklığa düşürmesi hızlândır. Hızlânın mânâsı ise, Allah'ın razı olacağı şeylerde onu muvaffak kılmayıp yardımını kesmesidir. Bu, Allah'ın adâleti gereğidir. Yine Allah'ın günahkârlığı, isyanları sebebiyle cezalandırılması da adâleti icâbıdır.⁴⁹ Demek oluyor ki Tanrının iyilik ve adâleti, hem kâinat düzeyinde, hem de beşerî düzeyde tecellî etmektedir. Âlemin bir nizam üzere yaratılması, ilâhî hayır ve adâletin bir tecellisidir.⁵⁰ Başa gelen bir kısım kötülükler, belâlar da daha sonra gelecek kötülükleri, musibetleri defeder veya

⁴⁴ Mâtürîdî, *Tevhid*, s.158.

⁴⁵ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 192-3.

⁴⁶ Mâtürîdî, *Tevhid*, s. 178-9.

⁴⁷ Mâtürîdî'ye göre kötülüklerin bir çok hikmetleri vardır. Deprem, sel, heyelan, kıtlık, kuraklık, kasırğa gibi doğal afetler yanında körlük, sağırlık, dilsizlik, sakatlık, ölümcül hastalık ve delilik gibi insanda bulunan eksiklikler fiziksel durumlar da değişik bir çok adalet ve hikmetler olabilmektedir. Yılan gibi zararlı hayvanlarla bazı kötü nesnelere düşünme ve tefekküre sevk etmek, ibret almaya teşvik etmek ve imtihan sebebi olmak gibi bir çok hikmetleri vardır. Zararlı nesnelere insanın eğitmesi ve her türlü hale teyakkuzda olması hikmetidir. Zararlarını görünce sabır, faydasını görünce şükür yönüne yönelik olması da bir başka hikmet yönüdür. O'na göre insanın acziyetini idrâk edip yaratıcıya yönelmesi ve kulluk yapması da kötülüklerden beklenen hikmet durumudur. Bkz. Mâtürîdî, *Tevhid*, s.138, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, IX, 128, V, 77, IX, 128.

⁴⁸ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, I, 597.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, V, 77.

⁵⁰ Ebu-Hanife, *el-fıkhu'l-Ekber*, (Nşr. Mustafa Öz, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri), s. 62-63.

⁵¹ Mehmet S Aydın, *Din Felsefesi*, İlähiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 1992, s. 137.

onların şiddetlerini kırarlar.⁵¹ Büyük musibetlerin önüne set olan bu gibi kötülükler, gerçekte Allah'ın bir lütfü ve ihsanı olmaktadır.⁵² Bir kısım kötülükler, musibetler, hayatta nimetlerin takdirine vesile olur, insanı manen terakki ve tekâmül ettirirler.⁵³ Bu dünya imtihanının bir yönü de insanların ilâhi takdire rıza ve teslimiyet derecelerinin ölçülmesidir.⁵⁴ Bu ise belâ ve kötülüklerin olmasıyla anlaşılır. Dolayısıyla kötülükler, musibetler günâhkâr bir mü'minin günâhlarına keffâret olur.⁵⁵ Salih kulların da makamları yükseltilir. Hastalıklar, âhiretteki bağışlanmaya vesiledir.⁵⁶ Dolayısıyla bize göre zulüm ve kötü fil zannettiğimiz hastalıkların hikmetleri farklı farklı olabilmektedir.

Pezdevî (v. 493/1099) de ilahî fiillerdeki hikmet ve adaleti şöyle açıklar: “Allah dilediğini yapar, istediğini hükmeder. Çünkü O, hakimler hakimidir. O'nun üzerinde hiç kimsenin hücceti, velâyeti ve yasaklaması yoktur. O hakimdir. Hakim, kendisi ve başkasının yararı için fil yaratan değildir ama hakim sanatı hikmet dolu olan, yaptığında hikmet olandır. Allah kullarına azab verir, çocuklar, akılsızlar ve hayvanlar gibi geçmiş günâhları olmadan yarattıklarını çeşitli sıkıntılarla imtihan eder. Bunlarda hiç kimseye yarar yoktur.”⁵⁷ Pezdevî'ye göre Allah hakimdir, hikmeti ve adaleti gereği fiillerini yapmaktadır. Günâhları olmadan da kullarını imtihan eder, başlarına musibet ve sıkıntı verir. Yani fiillerini adalet ve hikmetle yapar. Aksi asla düşünülemez.⁵⁸

Bunu Gümüşhanevî (v.1311/1899) de dillendirir. O'na göre kâinatı meydana getiren bütün parçalar ve sıfatlar, hatta hayır veya şer, bütün kulların işleri, Allah'ın yaratması, iradesi, takdiri, ilmi, kaza ve kaderi iledir, der. O'na göre kulların, sevap ve azap hak etmesini sağlayan ihtiyârî fiilleri vardır. Küfür, iman, taat, hareket,

⁵¹ Bkz. Rum, 30/41.

⁵² “Mü'min erkek ve kadının nefsinde, çocuğunda, malında belâ eksik olmaz. Tâ ki hatasız olarak Allah'a kavuşsun.” (Tirmizi, Zühd 57; *Muvatta*, Cenâiz 40; Darimi, Rikak 76)

⁵³ Bkz. Secde, 32/21.

⁵⁴ Bkz. Bakara, 2/155, Bakara, 2/214, Al-i İmrân, 3/186.

⁵⁵ “Mü'mine bir hastalık gelir, sonra da Allah ona şifa verirse, bu hastalık onun geçmiş günahlarına keffâret, geri kalan hayatı için de bir öğüt olur...” (Ebû Davud, Cenâiz 1)

⁵⁶ “Kişiye ulaşan her çeşit musibeti Allah günahlarına keffâret yapacaktır, bu, bir diken batması bile olsa” (Buhâri, Marda 1) “Gözlerini kaybene sabrettiği takdirde cennet verilecektir.”, (Buhâri, Marda 7) “Hastalıklar, sabredildiği takdirde ağaçların sonbaharda yapraklarını dökmesi gibi günahları döker, temizler.” (Tirmizi, Tıb 35)

⁵⁷ Pezdevi, *Usuli'd-Din*, s.186.

⁵⁸ Pezdevi, *Usuli'd-Din*, s.186-7.

sükûn, hayır, şer ve isyan, hakiki manasıyla kulun fiillerindedir. Bu fiillerde zorlama yoktur. Çünkü insan bu fiilleri yaparken cebir altında değildir.⁵⁹

Mâtürîdîlere göre, Allah'ın fiilleri bir hikmete bağlıdır ve bir sebebe dayanmaktadır. Çünkü O, her şeyi bilendir, hakîmdir. J. Meric Pessagno, Allah'ın hikmeti kavramı Mâtürîdî için, evrenin yapısı ve işleyişini yöneten ve belirleyen etkin bir ilkedir, der. O'na göre Mâtürîdî düşüncesinde hikmet, eylemin beceriksizce yapılmasına neden olan bilgisizlik sonucu gerçekleşmiş ahmaklığın karşıtı olarak görülür, çünkü ahmakça yapıldığı söylenen bir eylem ya işlevsizdir ya da yanlış bir işlevi yerine getirir. Aynı zamanda hikmet, abes eylem olan amaçsızlık kavramının da karşıtı sayılır.⁶⁰ Mâtürîdî düşüncesinde adaletin hikmet kavramının anlam alanı içine mütalaa edildiği görülmektedir. Mâtürîdî'nin hikmet anlayışı, Eş'arî'de bulunmayan, fakat Mutezile'nin görüşlerine çok benzeyen bir görüştür. Ne var ki bu hikmeti, Mu'tezile'nin aslah meselesi gibi de anlamamak gerekir. Çünkü dini konularda kul için aslah olmayan bazı şeyleri, Allah, imtihan maksadıyla yapmaktadır. Fakat bu, o kul için aslah olmadığı halde yine hikmetin bir eseridir.⁶¹ Kısacası Mâtürîdîlerin ilâhî adâlet anlayışında belirleyici olan unsur, Mutezili anlamda cebri gerektirmeyen, Allah'ın ezeli bilgisiyle örtüşen ilâhî hikmet ve adalettir.

SONUÇ

Kelâm ilminde büyük bir öneme hâiz adâletin, **الحكمة** hikmet ile aynı manada kullanıldığını görmekteyiz. Kelâm Tarihinde fırkalar konuyu Allah'ın adaleti şeklinde ele aldıkları görülmektedir. Bunu yaparken de ilahî fiiller, insanın fiillerini meydana getirip getirmemesi, fiillerinde hür olup olmaması, en iyi, en güzel ve en çirkini aklıyla bulup bulamayacağı tarzında meseleye bakmışlardır. Mu'tezile ve Şi'a, Allah'ın adaleti ve adaletli olan şeyi vermesi mecburidir derken, Eş'ariler ve Mâtürîdîler Allah'a mecburiyet yüklemekten kaçınırlar. Mu'tezileye göre ilahî olan adalet, kötü olanı irâde etmek ve yapmak ya bilgisizlikten ya da ihtiyaçtan kaynaklanır. Kötü olanın kötülüğünü bilen, ona muhtaç olmayan ve muhtaç olmadığını da bilen, asla onu irade etmez ve yapmaz. Allah bilinmesi mümkün olan her şeyi bildiğine, hiçbir şekilde hiçbir şeye muhtaç olmadığına ve muhtaç olmadığını da bildiğine göre kötü olanı aslâ irâde etmez ve yapmaz. Mu'tezile, adl prensibe dayanarak “kul yaptığı işlerinde irade sahibi değildir” diyen Cebriye'ye

⁵⁹ Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevi, *Ehl-i Sünnet İ'tikadı*, (Çev. Abdülkadir Kabakçı-Fuad Günel), Bedir Yay., İst.1980, s. 40.

⁶⁰ J. Meric Pessagno, “*Mâtürîdî Düşüncede Kötülük Kavramının Kullanımları*”, (Çev.Fethi Kerim Kazanç), OMÜİFD, sayı: 10, Samsun,1998, s. 462.

⁶¹ Mâtürîdî, *Tevhid*, 108, Bkz.Kemal Işık, *Mâtürîdî'nin kelâm Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik*, Ank, 1980, s.118 vd.

cevap verir. Çünkü kulu iradesiz olarak yaptığı işlerden dolayı cezalandırmak zulümdür. Bu durumda kula karşı gelmeye mecbur olduğu bir şeyi emretmenin veya yapmaya mecbur olduğu bir şey yasaklamanın hiçbir anlamı yoktur.

Mu'tezile'nin adâlet prensibi, siyasî bakımında da önemli bir anlam taşır. Zira insanların kendi fiillerini kendilerinin yaratmış olmaları prensibi kabul edildiği takdirde, halka zulmeden hükümdarların Allah'ın indinde sorumlu olacağı esas da kabul edilmiş olur. Bu durumda pek çok hükümdar yaptığı kötülükleri kadere hamlederek, kendilerini sorumluluktan kurtarmak ister. Mu'tezile, irade hürriyetini kabul etmekle kötülük yapan siyaset adamlarının, Allah'ın adâleti icabı âhirette ceza göreceğini ima eder. Kâinattaki bütün nesnelere olaylardaki hikmet ve adâleti kavramak konusunda beşeri bir aczin bulunduğu kabul edilmekle birlikte (hikmet, şer), bütün kelâm alimleri Allah'ın âdil olduğu noktasında ittifak ettiklerini görmekteyiz. Mu'tezile, Allah'ın fiillerinin iyi olduğuna dair izahlarında ğâibi, şahide kıyas metodunu sıkça kullanmıştır. Bu ise insan için geçerli olan ahlâkî ilkelerin Allah için de geçerli olması sonucunu doğurmuş ve Ehl-i Sünnet tarafından Allah'ı yargılamak ve O'nu hesaba çekmek gibi anlaşılmıştır. Bu kanaati destekleyen en önemli hususlardan biri, Ehl-i Sünnet'in, Mu'tezile'nin Allah için kullandığı vâcip kavramına şiddetle karşı gelmesidir. Ehl-i Sünnet'e göre bütün mülk Allah'ın olduğundan, O, kendi mülkünde dilediğini yapabilir ve bundan dolayı da hesaba çekilmez. Bu genel anlayışa paralel olarak Ehl-i Sünnet'in Eş'arî kanadı, Allah'ın fiillerinde gayenin aranmayacağını savunur. Onlara göre, ibret için yapmasa bile veya karşılıklarını vermese dahi Allah'ın acı çektirmesi zulüm değil adalettir. Buradan, Eşarîlerin, adâleti, Allah'ın fiillerinin ölçütü olarak değil, Allah'ın fiillerini, adaletin ölçütü olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Neticede Eş'arîler'e ve Matürîdiler'e göre ilahî adalet, Allah'ın yaptığı şeydir ve her yaptığı şey de güzeldir. Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)'in konuyu şöyle özetler: *“Mâtürîdiler'e göre, salt insan akli adaleti tesis etmeye yeterli değildir. Cebriye ise Allah'ı yetersiz göstermemek için her şeyi Allah'ın iradesine bırakmakla, bir nevi Allah'a zulüm şaibesi isnat etmiştir. Oysa Allah'ın ilminin ezeliyeti, insanın hürriyetine mani değildir. Allah olacak şeyleri olacağından dolayı bilir. Yoksa bildiği için o şeyler meydana gelmez.”*⁶²

Mu'tezile'ye göre, adaletin kaynağı insandır. Çünkü insan akıyla en mükemmeli, en doğruyu, yanlış bulabilir. Eşari'ye göre, insan akıyla değil de Allah'ın emrettiklerini yapmak suretiyle adaleti tesis edebilir. Mâtürîdiler, daha mu'tedil bir yol takip ederek bu konuda akıl ve nakil arasına bir set çekmeden her ikisinin dengede olması suretiyle adalet anlayışının olabileceğini söylerler. Hikmet varlık âleminde her şeyi yerli yerine koymak demektir. Bu pratik mana açısından

⁶² Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, İstanbul, 1959, s.226–228.

bakacak olursak, hikmet adalettir. İşte bu nizâm ve ahenkle, kainattaki her Şeyin yerli yerinde olması ilâhî hikmetinden hareketle, kendi iç ve dış dünyamızla denge ve düzenin korunmasına riâyet (adalet) hikmettir. Kâinattaki bütün nesnelere olaylardaki hikmet ve adâleti kavramak konusunda beşeri bir aczin bulunduğu kabul edilmekle birlikte (hikmet, Şer), bütün Kelâm âlimleri Allah'ın âdil olduğu noktasında ittifak ettiklerini görmekteyiz.